

- ²¹ Христюк П. Указ. праця. – С.117–118.
²² Мазена І. Указ. праця. – С.111–112.
²³ Боротьба. – 1919. – 2 квітня; Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. – К., 1998. – С.128–129.
²⁴ Христюк П. Указ. праця. – С.112–115.
²⁵ Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К., 2005. – С.311.
²⁶ Мазена І. Указ. праця. – С.118–119.
²⁷ Там само. – С.135–140.
²⁸ ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.5.
²⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.517.
³⁰ Там само. – С.519–520.
³¹ Робітнича газета. – 1919. – 13 квітня.
³² Робітнича газета. – 1919. – 1 травня; Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: Трагедія українського державника. – К., 2004. – С.82–83; Україна молода. – 2006. – 30 квітня.
³³ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.521–523; Вісник державних законів УНР. – Вип.22. – 1919. – 7 липня.
³⁴ ЦДАВО України. – Ф.3933. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.2; Вісник державних законів УНР (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 1 липня (Ч.11).
³⁵ Див.: Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Указ. праця.
³⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.536–537.
³⁷ Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (кам'янецька доба). – К.; Кам'янець-Подільський, 2005. – С.68.
³⁸ Трудова громада. – 1919. – 29 червня; ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.43–44.
³⁹ Там само. – Спр.32. – Арк.8.
⁴⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.548–551.

The author considers the state policy of the second UNR which repeatedly and cardinally had been changing during 1919. On the base of studying the new sources of history of the Ukrainian Revolution 1917–1921 which re-create the activity of Directorate of Ukraine and Council of People's Ministers.

С.І.Заброварний*

ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

У статті розглянуто погляди видатного українського історика на соціально-економічні проблеми вітчизняної минувшини. У центрі уваги – висвітлення історико-економічних питань у багатомній «Історії України-Руси».

Серед численних статей і матеріалів, присвячених відомому українському вченому Михайлові Сергійовичу Грушевському, небагато знайдеться публікацій, котрі широко висвітлювали б економічну проблематику його історичних досліджень. У списку таких публікацій, опрацьованому Л.Р.Винаром і вміщеному в журналі «Український історик» (1984 р., №1–4), серед більше ніж 300 назв лише стаття Миколи Хировського показує вченого як дослідника українського господарства. Це змушує задуматися, тим більше, що економічна тематика, проблеми господарської історії України займають важливе місце в науковому й публіцистичному доробку науковця. Крім того, економічний чинник є суттєвим та одним із

* Заброварний Степан Іванович – доктор габітований, професор-емерит (Щецин, Польща).

найважливіших елементів у методології дослідження М.С.Грушевським історичного процесу, проаналізованого ним комплексно в усіх аспектах і зв'язках.

Оскільки слушним є твердження, що кожний історик – перш за все син свого часу й країни та народу, то його можна, безсумнівно, віднести і до Михайла Сергійовича. Писав він історію свого народу так, як міг її собі усвідомлювати у суспільних та політичних умовах кінця XIX – початку XX ст. Щодо економічної проблематики, то його погляди, з одного боку, формувалися під впливом тодішнього стану й рівня розвитку народного господарства в його батьківщині та у світі, а з другого, – під впливом існуючої в той час відповідної науки. Серед тих умов на його творчу свідомість великою мірою впливало специфічне становище, у котрому перебував тоді позбавлений своєї державності український народ.

Поки майбутній учений, що зростав у Російській імперії, досяг зрілого віку, у країні було проведено важливі економічні реформи. Унаслідок цього царська Росія слідом за Західною Європою вийшла на шлях прискореної індустріалізації й поступового переходу до промислової стадії економічного розвитку. Проте, на селі паростки нового пробивалися з великим трудом. Після скасування кріпосного права передові форми господарювання проникали сюди дуже повільно. Власники великих поміщицьких маєтків, котрі й після земельної реформи зберегли свої володіння, не відзначалися необхідним у новій системі ведення господарства підприємництвом і з великими труднощами модернізували свої вотчини. Маючи владу в своїх руках, вони старалися вести державну політику у вигідному для себе напрямку, доказом чого були аграрні контрреформи, проведені з половини 80-х рр. XIX ст. Прихильна до дворянства політика царського уряду мала негативний вплив на загальний економічний розвиток Росії, чого не міг не спостерегти гострий розум молодого історика.

Зацікавлення М.С.Грушевського господарською проблематикою почалося ще під час його навчання у Київському університеті. У своїй «Автобіографії» він писав: «З курсів і приватної лектури на розвій мого наукового світогляду й інтересів мали особливо курси й праці з сфери суспільної економіки, економічної історії, археології, державного права й історії права»¹. Щоправда, децю вище в цій же «Автобіографії» Михайло Сергійович критично висловився щодо викладання на філософському факультеті, однак, мабуть, не мав на думці названих предметів. У цьому ж контексті свого безпосереднього опікуна, професора Володимира Антоновича (1834–1908 рр.) він назвав найбільшою окрасою тодішньої української науки². Своїми вчителями М.С.Грушевський вважав також таких дослідників вітчизняної історії, як Михайло Драгоманов (1841–1895 рр.) та Микола Костомаров (1817–1885 рр.).

Крім В.Антоновича, в Київському університеті працювали у той час кілька інших істориків із суспільно-економічними зацікавленнями. Були серед них Іван Лучицький (1845–1918 рр.) – дослідник аграрних відносин і так званої общини, тобто спільноти, що володіла землею, й історик права Михайло Владимирський-Буданов (1838–1916 рр.) – головний редактор Київської археографічної комісії. В Товаристві Нестора-літописця М.Грушевський зустрічався також із відомими вченими Іваном Каманіним (1850–1921 рр.) та університетським колегою Митрофаном Довнар-Запольським (1867–1934 рр.) – теж учнем В.Антоновича.

Важко натомість назвати когось із відомих професорів-економістів у Київському університеті в часи навчання у ньому Михайла Сергійовича. Найвизначніші з них уже раніше відійшли з цього навчального закладу перш за все внаслідок атмосфери, котра там панувала, через безустанні переслідування тих учених, що виявляли незалежне мислення й проголошували неблагонадійні концепції. Були серед них і постаті такої величини, як Іван Вернадський (1821–1884 рр.), Микола Бунге (1823–1895 рр.) та Микола Зібер (1844–1888 рр.), котрі залишили по собі помітний слід у світовій науці. Перший із них – батько першого президента

Академії наук України Володимира Вернадського – після виїзду з Києва заснував і редагував у Петербурзі журнали «Экономический указатель» та «Экономист». М.Бунге був автором виданої в 1870 р. у Києві праці «Основы политической экономии», а з 1880 р. виконував функції міністра фінансів, а згодом – голови Комітету міністрів Росії. М.Зібер був учнем М.Бунге й під час перебування в Києві займався дослідженням творчості Давіда Рікардо (1772–1823 рр.), що було темою його докторської дисертації. У 1875 р. він виїхав до Швейцарії.

М.С.Грушевський знайомився, зрештою, не тільки з працями вчених – істориків, економістів, соціологів – із київського середовища, що було природно, а вивчав усе те, що в зв'язку з його зацікавленнями було доступне. Збираючи матеріали для своєї магістерської праці, він відвідував не тільки архіви Києва, а й виїздив також до Москви і Варшави, вивчаючи там (поза джерельними документами) недоступну у Києві літературу. В 1903 р. протягом двох місяців учений читав лекції у Парижі, а після цього відвідав Лондон, Ляйпциг та Берлін, де мав змогу ознайомитися з доробком західноєвропейських учених, зокрема соціологів, а з деякими з них познайомитися особисто.

Зацікавлення Михайла Сергійовича суспільно-економічною проблематикою, якій він приділив велику увагу в своїх історичних дослідженнях, випливала з кількох взаємопов'язаних факторів. Найважливіші з них це: 1) пануючі тоді позитивістські погляди на констатування й пояснювання досліджуваних історичних явищ і процесів, 2) прийнята вченим загальна схема історії України-Руси, 3) визнання ним важливої детермінуючої ролі економічного чинника у процесі історичного розвитку. Саме такий напрямок мислення розбудили в ньому безпосередній науковий опікун В.Антонович, а також історичні праці М.Костомарова та М.Драгоманова. Свої перші напрацювання учений доповнював і розвивав, ґрунтовно вивчаючи й переосмислюючи предмет своїх досліджень.

Сам М.С.Грушевський, як зауважував Омелян Прицак³, не залишив ніякої теоретичної студії про свою історіософію та її джерела. Про шляхи формування його історичного світогляду можна довідуватися лише з його біографії, неповних спогадів і поодиноких висловлювань. Творчий розум ученого не міг бути байдужим до духу своєї епохи й залишатися осторонь пануючого у той час позитивістського світогляду в історіографії. Позитивісти, що представляли раціональні позиції у науці та відкидали всякий містицизм і конструювали історичний процес на основі емпіричних фактів, були вельми близькі Михайлу Сергійовичу. Багато зусиль та праці вклав він у пошуки й дослідження величезної кількості фактів, зокрема зі сфери господарської діяльності, щоб створити з них загальну картину історичного процесу, його генезис, причинні зв'язки та еволюцію. Не міг недооцінювати учений у дослідженнях наук про суспільство – соціології, а також економіки, котрими зацікавився досить рано. Він радо читав, як виникає з його спогадів, усяку критичну і полемічну літературу на ці теми, складаючи свою власну думку про кожну працю. Можна припускати, що основні дослідження з цієї проблематики (Г.Т.Бокля, А.Комте, Г.Спенсера) були відомі науковцю вже під час навчання в Києві. Вже тоді він став прихильником позитивістського світогляду та ентузіастом соціології.

Свої переконання в цьому напрямку учений зміцнював у львівському періоді діяльності (1894–1914 рр.), зокрема під час перебування в Парижі у 1903 р. Прибув він туди на запрошення свого земляка Максима Ковалевського (1851–1916 рр.) для прочитання циклу лекцій у заснованій останнім школі суспільних наук і за цієї нагоди познайомився безпосередньо з Емілем Дюркгаймом (1858–1917 рр.) й іншими знаменитими соціологами. Збираючись до написання третього

тому «Історії України-Руси», М.С.Грушевський вважав себе істориком-соціологом, про що виразно заявив у вступі до VII тому цього монументального твору (з'явився 1909 р.).

Перебуваючи в 1919–1923 рр. на еміграції (спочатку у Женеві, опісля недовго в Празі та, врешті, у Відні), він зайнявся організацією Українського соціологічного інституту, «виходячи, – як писав учений, – з переконанням, що в сей час глибокого соціального перелому більш, ніж коли-небудь, потрібні ґрунтовні студії соціальної еволюції від самого споду: одвічної боротьби й чергування індивідуалістичних і колективістичних потягів в людськiм пожиттю і тих умов буття, під впливом котрих вони розвиваються»⁴. Крім підготовки наукових кадрів та залучення вітчизняних учених до найновіших досягнень європейської думки в галузі теорії суспільного розвитку і методології соціологічних досліджень, завданням інституту було ознайомлювати західну громадськість із соціальною історією України й її творчими досягненнями. Із цією метою Михайло Сергійович організував публічні лекції на історично-соціологічні теми, зав'язував контакти з науковими організаціями та окремими вченими. Наскільки дозволяли йому фінансові кошти, він публікував статті й матеріали українських дослідників, у тому числі популярні статті французькою мовою.

Повернувшись у 1924 р. до Києва, вчений прагнув віденський досвід в організації та методології соціологічних досліджень перенести на український ґрунт. Представляючи свій план тодішній владі УСРР, він підкреслював важливість його здійснення не лише з чисто наукового погляду, а й із практичних мотивів, зокрема з метою використання висновків досліджень для формування нових суспільних, економічних і культурних структур. На його думку, це «внесло б свіжі повітря західних соціологічних студій, що так розвинулись в останніх десятиліттях, дало б ґрунт для тісніших зв'язків наших студій із західними, взагалі європеїзувало б наше культурне життя»⁵. На жаль, в умовах монополізації комуністичною партією всього державного та громадського життя, як і упередженості й підозрливості до вченого, його план був відкинтий. Замість пропонованого ним інституту з п'ятьма секціями створено кафедру лише з двома: соціально-історичної історії України під керівництвом самого М.С.Грушевського та методології й соціології під керівництвом О.Гермайзе.

До самого кінця свого творчого життя вчений не відмовився від позитивістського світогляду і концепції наукового опису та пояснювання історичного процесу на основі ґрунтовного аналізу соціально-економічних явищ. У своїй промові під час ювілею – відзначення Українською академією наук його 60-ліття (З.Х.1926) – він сказав, що нова українська історіографія формується в умовах національного відродження XIX ст., у своїх початках закрашена романтизмом козакофільства, «в другій половині століття – в добі селянської реформи, ставши на ґрунт позитивного методичного студіювання української історії в аспекті вивчення соціально-економічних обставин життя селянських мас»⁶.

Спираючись на позитивістську концепцію трактування явищ минулого, Михайло Сергійович розвинув свою власну історіософію і сформував оригінальну схему вітчизняної історії. Прийнятий ним принцип хронологічної безперервності подій незалежно від політичних та культурних обставин зумовив те, що головним героєм його історії став народ як соціальна група, а не форма політичної організації, тобто держава. Звідси метою історії було не лише описування подвигів героїв, але пояснювання різних сторін життя народу, в тому числі й економічної. М.С.Грушевський писав: «В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється, – чинник важливий, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним»⁷.

Прийняття такої програмної концепції було особливо важливе для історії України, народ котрої довгими віками був позбавлений своєї державності. Тому і суттєвішого значення в описі та аналізі історичних явищ набирали ті факти, які виникали під впливом економічних і соціальних чинників. Тим більше, що внаслідок чужого панування й поневолення склалася специфічна соціальна структура української нації, у котрій суспільні низи (селянська верства) берегли та висловлювали національні ідеї. Отже, домінуюча роль у цій ситуації випала соціальній і економічній історії. Оскільки українська нація протягом багатьох століть залишається без своєї державності, під чужим пануванням, то й, зазначив Михайло Сергійович, «політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну роль, попри факторів економічних, культурних, національних»⁸.

Підкреслюючи вагу соціально-економічних чинників у загальній схемі минулого України, вчений розглядав історичний процес на її землях в усіх його аспектах. Позитивісти не виділяли окремо соціальної чи економічної історії в окрему наукову дисципліну, але трактували їх як інтегральну частину загального минулого людства. Саме соціальна історія виконувала інтегруючу функцію щодо різних ділянок суспільного життя як матеріальної, так і духовної. Ця тенденція виступає й сьогодні у працях багатьох учених, котрі, вдосконалюючи методологію досліджень, заповнюють прогалини та невдачі позитивістів⁹.

Завдяки сплетенню різноманітних сторін життя українського суспільства, котре розглядається на сторінках «Історії України-Руси», дана праця є чудовим синтезом історичної долі її народу. Такою була й мета автора цього твору, перший том якого починається від слів: «Ся праця має подати образ історичного розвою життя українського народу»... На канві політичних подій М.С.Грушевський відтворив повну картину економічних, соціальних, релігійних і національних відносин, представив загальний цивілізаційно-культурний стан суспільства та його динамічний розвиток. «Соціальний і культурний процес, – писав він, – становить таким чином ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя – через стадії його піднесення і упадку, та в'яже в одну цілість історію українського життя...»¹⁰. Цю ідею вчений підтвердив, обдумуючи зміст запропонованої схеми історії України, що складалася з трьох частин, котрі відповідали поділові на три періоди. Він описав їх в основному з точки зору змін, що відбувалися у соціально-економічних відносинах тих епох; його цікавила перш за все їх еволюція.

Зі сказаного випливає, що соціально-економічні зміни були у задумі Михайла Сергійовича основою історичного розвитку, в якому господарський чинник відіграв особливо важливу роль. Приділяючи йому велику вагу для цивілізаційного й культурного прогресу, вчений не був, однак, прихильником механістичного економічного детермінізму. В його інтерпретації історичного процесу поруч із цим фактором виступають також інші взаємопов'язані й взаємозалежні чинники. На його думку, їх роль – політичного і культурного – у різних періодах може бути різною – інколи меншою, інколи більшою.

В період появи першої української державності з центром у Києві особливу ініціюючу роль приписував М.С.Грушевський саме економічному фактору (торговельним інтересам). Під впливом змін у політичних відносинах та формах суспільного устрою формувалися економічні взаємини, а також релігійні й етнічні, які, зі свого боку, впливали на модифікацію життя. Політика київських князів була спрямована головним чином на забезпечення торгівлі, котра давала їм відчутні матеріальні прибутки. «Взагалі, – писав учений, – як початки Київської держави мусіли бути тісно зв'язані з інтересами київської торгівлі, так і пізніше інтереси державні переплутувалися з торговельними, а купецька верства – з правительственною (...) Руські князі і бояри – разом правительство і купецькі підприємці. Київська державна політика стоїть на послужі у торгівлі, а торгівля становить

знову ту економічну підвалину, на котрій опираються князі й правительство»¹¹. Такий погляд він висловив також у дальших частинах свого твору, зокрема в VI томі, де описав міське життя, промисловість та торгівлю.

Трактуючи економічний чинник як підвалину, ґрунт, на котрому розвивалися всі інші явища минулого, Михайло Сергійович цим самим підкреслив його особливу роль в історичному процесі. З тверджень ученого випливає, що не лише державна влада й її політика були детерміновані економічним фактором, але він мав вплив також на інші сфери суспільного життя. Цей чинник став силою, котра притягала поселенців на береги Чорного моря, зумовив появу в українських степах так званих уходників, був рушійною силою прогресу і розвитку культури та мистецтва, врешті, викликав соціально-національні конфлікти.

Вивчаючи біографію М.С.Грушевського й слідкуючи за його визріванням як ученого до остаточної концепції минулого України, можна переконатися, що він приділяв велику увагу економічній проблематиці на всіх етапах дослідження – від пошуків джерел через їх детальний аналіз до остаточної синтези історії у своєму творі. Очевидно, що вони не чергувалися як хронологічна секвенція, оскільки протягом усього свого життя вчений займався одночасно різними етапами дослідницької діяльності.

Надбання Михайла Сергійовича в галузі вивчення джерел, їх публікації та опрацювання бібліографії величезні. У переважаючій більшості вони стосуються саме економічної проблематики. Перші його праці про південноруські замки і про історію Київської землі також присвячені в основному господарській тематиці, а тому й вимагали зібрання та опрацювання численних архівних матеріалів про економічні явища. Вчений мав при цьому знаменитого вчителя і дорадника, котрим, безсумнівно, був В.Антонович. Останньому, як він згадував, завдячував темою магістерської праці про Барське староство, котра вимагала від нього великої роботи в архівах. І хоч науковий ефект у порівнянні з вкладеною працею, на думку М.С.Грушевського, був невеликий, однак вона принесла йому користь у майбутньому, про що вчений сам згадував: «Дуже тверда школа архівальної роботи, яку я мусив для неї перебути, – сотки переглянутих актових книг, робота в архівах Києва, Варшави, Москви – не пішла марно і віддала свої услуги мені потім»¹².

Джерельні матеріали, що стосувалися господарських справ та вимагали багато архівної праці, це – перш за все люстрації, інвентарі, реєстри призовників і митні книги. Деякі з цих джерел були опубліковані у таких збірниках, як «*Źródła Dziejowe*» або «Архив Юго-Западной России». В їх списку Михайло Сергійович назвав також ряд опублікованих кодексів до економічної історії: «*Akta grodzkie i ziemskie*», «*Pomniki do dziejów Lwowa*», «*Hansisches Urkundenbuch*», «*Breslauer Urkundenbuch*» й ін. Джерельні матеріали він доповнював багатою літературою, зазначаючи, що вона не є вичерпною і глибокою для висвітлення досліджуваної проблематики. Із наведених джерел та літератури вчений черпав дані про доходи великих фільварків, повинності кріпосних селян, обсяг торгівлі різними продуктами, податки й інші поставки для держави.

Розуміючи вагу джерельних матеріалів, М.С.Грушевський сам зайнявся їх систематичним виданням окремими збірниками. Він згадував про це у своїй «Автобіографії»: «Засновуючи в Наук. Тов. ім. Шевченка археографічну комісію, я предложив їй план видань і з того плану забрався до видання люстрацій і інвентарів королівщин Західної України XVI в. – незвичайно важного джерела для історії суспільних, економічних і національних відносин того часу»¹³. З'явилися вони у започаткованій Михайлом Сергійовичем видавничій серії «Жерела до історії України-Руси». Перед ними були вміщені вступні статті з коментарями

щодо характеру джерела та його змісту. На думку вченого, опубліковані люстрації в багатьох випадках висвітлюють досить точну картину економічних і правових відносин, перш за все описують структуру селянських господарств та види й розміри повинностей селян для фільварку і держави.

Ще коли М.С.Грушевський збирався написати свій монументальний твір – синтез історії України, він не лише старанно вивчав джерела, а й писав короткі аналітичні історичні праці, в котрих багато місця присвячував саме економічній тематиці. Взірцевим прикладом може бути названа вже магістерська праця «Барское староство», яка у 1894 р. з'явилася друком та була високо оцінена в середовищі істориків. Метою вченого у цього типу працях не було, однак, представлення повної картини окремого об'єкта (в даному разі Барського староства), але формулювання на основі досліджених фактів узагальнюючих висновків. Він писав про це у вступі до цієї праці¹⁴.

На основі люстрацій королівщин Барського староства, а також інших українських земель Михайло Сергійович здійснив глибокий аналіз польської колонізації, доводячи її початкове фіаско, спричинене татарськими нападами і негативним ставленням до неї місцевого населення. Тому польська шляхта в той час легко позбувалася королівських наділень, відступаючи їх за невелику плату українцям або польським магнатам. Внаслідок цього з'явилися два види земельної власності: володіння землею українцями й магнатські латифундії, але лише перше спричинилося до освоєння спустошених земель. Магнати мало цікавилися своїми кресовими маєтками. Це положення підтверджується прикладом господарської діяльності королеви Бони у згаданому старостві, котра більше цінувала українські володіння порівняно з магнатськими. Поступово, однак, у міру посилення колонізаційних процесів зайшлий елемент польської шляхти ставав щораз численнішим.

М.С.Грушевський звернув також увагу на специфічні прикмети шляхетського володіння землею в Україні. Першою з них було більше, ніж на корінних польських землях, обтяження маєтків військовими повинностями та податками й роботами, пов'язаними з обороною країни. Другою було прагнення уряду Речі Посполитої через колонізацію змінити класово-національну структуру населення, даючи перевагу польському елементові. На основі глибокого аналізу різних категорій шляхти історик стверджував, що її представники українського походження існували на рівні категорії частково привілейованої верстви власників і війтів. Михайло Сергійович досліджував старанно також систему управління у Барському старостві в XVI ст., підкреслюючи господарську активність старостів, яка спрямована була головно на збільшення своїх доходів.

Суспільно-економічні питання учений порушував у багатьох інших аналітичних дослідженнях, статтях та коментарях до джерел. «Історія України-Руси» насичена соціальною й господарською проблематикою, зокрема 5-й і 6-й томи у цілому присвячені цим питанням. У кожній із трьох частин твору (в первісних намірах вони повинні були мати по три томи), що відповідає певним періодам в історії України, М.С.Грушевський подав суспільно-економічну характеристику останніх.

У першому періоді – княжому – внаслідок тісних зв'язків державних інтересів із торговельними сформувалася пануюча суспільна верства – боярсько-купецка, котра розпоряджалася коштами та землею, що було ознакою багатства. Після утвердження державного центру в Києві почався інтенсивний розвиток торгівлі на Русі, а разом із цим і загальне економічне піднесення країни, перш за все зростання промисловості й ремесел. На торговельних шляхах, що перетинали Київську Русь зі сходу на захід і з півночі на південь, з'явилася система міст та факторій, обсаджених військами, що створили ніби скелет держави. Проте вже у XI і XII ст. внаслідок несприятливих колонізаційних й економічних умов (напади диких племен, поява удільних князівств) міста, які були основою господарського

розвитку, починають занепадати. Одночасно на території єдиної доти держави з'являлися нові політичні осередки. Половина XIII ст. принесла катастрофічне економічне падіння, дещо менш відчутне в західній частині країни (Волинь, Галичина).

Другий період – литовсько-польський – з боку суспільно-господарських відносин Михайлом Сергійовичем найкраще опрацьований. Учений присвятив йому згадувані вже 5-й та 6-й томи, причому прив'язав їх також до попереднього періоду, для котрого джерельні матеріали недостатні. Підпорядкування українських земель Литві, як і Польщі, на його думку, не сприяло їх економічному розвитку, хоч польські історики висловлюють протилежні погляди у цьому питанні. Центр ваги господарського життя після цього перенісся на село. За короткий час виросла в Україні вища привілейована верства шляхти, що складалася із зайшого польського елемента й частково зі сполонізованого руського боярства. Рівночасно у повну залежність від неї було поставлене економічно поневолене сільське населення.

Третій період – народно-козацький – це історія боротьби українського народу з чужим суспільно-економічним ладом із метою його повалення та реформування нових відносин, згідно з народними ідеями соціальної справедливості. Соціально-економічна боротьба перепліталася з релігійно-національною, що викликало появу широкого кола суперечливих інтересів і втягувало у вир її різні суспільні верстви. Внаслідок цієї боротьби, з одного боку, мала місце велика руїна господарства, а з другого, – глибока перебудова суспільно-економічного й політичного устрою. На жаль, незабаром повіяли вітри з протилежного боку, які поступово ліквідували суспільні здобутки козацької України.

Для повної характеристики економічних поглядів М.С.Грушевського необхідно висвітлити і його ставлення до основних проблем відповідної теорії та господарської практики. Подібно, як у випадку із соціологією, щодо економіки також немає безпосередніх вказівок, котрою літературою він користувався. Відомо, що під час університетських студій учений цікавився нею, присвячуючи їй багато уваги. З перегляду проблематики його історичних праць можна твердити, що він був добре обізнаний із теорією економіки на тогочасному етапі її розвитку, не беручи до уваги її детальних рис.

Основою тодішньої економічної науки були ідеї представників класичної школи з критичним ставленням до систем, створених її попередниками – меркантилістами й фізіократами, а також до поширюваних паралельно соціалістичних ідей та поглядів. Згідно з класичною економічною теорією, джерелом багатства, а разом із тим і господарського розвитку є людська праця в сполученні із засобами природи, котрі зумовлюють виробництво. Третім чинником є капітал, як нагромаджене багатство, вжите до вироблення більшого. Спираючись на сформульованому праві зусилля (люди прагнуть до задоволення своїх потреб коштом найменшого зусилля), історичний розвиток людства вчений поділив на три цивілізації: 1) ловецько-збирацьку, у котрій джерелом задоволення потреб були блага, дані безпосередньо природою (через застосування), 2) рільничо-промисловою, в якій люди, що вели осілий спосіб життя, при застосуванні сил та засобів природи збільшували блага, 3) світову, котра спиралася на те, що люди черпали користь з обміну, тобто торгівлі (власне кажучи, з поділу праці), коли вони входили в ближчі зв'язки між собою¹⁵. Ця схема, мабуть, найкраще свідчить, чому Михайло Сергійович таку велику увагу приділяв розвитку торгівлі (як внутрішньої, так і зовнішньої), як елемента й чинника загального прогресу.

Досліджуючи процес суспільно-економічного розвитку, вчений брав до уваги різні умови, фактори та важелі прогресу, не оминаючи класичної формули трьох

чинників виробництва: землі, праці й капіталу. Він лише дещо інакше їх називав, зазначаючи: «Дві великі сили в житті кожного народу – народність і територія – стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвою його. Навіть в пізніших, тим більше – в початкових стадіях народного життя оба ці елементи являються діяльними творчими силами – територія так само, як народність. Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що приміщуються до нової колонізації – все се многоважні сторони, якими територія могутньо впливає на дальшу історію народу»¹⁶.

З наведеного уривка ясно видно, котрі дві головні творчі сили мав на думці М.С.Грушевський, – народність, тобто населення (людність), отже, фактор праці, й територію, тобто землю з усіма фізичними властивостями природного середовища. Пізніше, на вищій стадії розвитку згадані два чинники доповнюються ще іншими, зокрема культурними вкладками в землю, тобто раніше зробленого людською працею або, інакше кажучи, капіталом. Крім цих основних факторів, учений вбачав ще інші чинники, що посилюють динаміку розвитку та прогресу, як, наприклад, міжсусідські взаємини, у котрих містяться і міжнародні економічні відносини й політичні впливи, перш за все господарська політика, що виступає під назвою державного інтервенціонізму або відповідного контролю та регуляції.

У вельми детальному й образному описові першого фактора – території (землі) в широкому розумінні географічного середовища – історик висловив своє емоційне ставлення до нього, стверджуючи: «Географічні прикмети краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну долю українського народу і тяжко відбилися на його культурнім і національнім життє¹⁷. Невичерпні багатства природи й необмежені можливості використання їх притягали на українські землі найрізноманітніші племена кочівників та войовничі орди грабіжників. З одного боку, земля була важливим засобом національного багатства, джерелом достатнього задоволення потреб місцевого населення, а з другого, – причиною безустанних конфліктів, які великою мірою гальмували його суспільно-економічний і національно-культурний розвиток.

Не менш вичерпно представлений Михайлом Сергійовичем другий фактор суспільно-економічного розвитку – людський чинник – головню під час опису колонізаційних процесів українських земель, починаючи з передісторичних часів аж до зламу XVIII та XIX ст. На цьому довгому часовому просторі наставали по черзі періоди напливу й відпливу людності, спустошень і повторної колонізації. Вчений не жаліє яскравих барв для повного висвітлення трагічної дійсності: «В сих флюктуаціях згинула страшенна маса народного капіталу. Величезна маса народу не могла віками піднятися над примітивні клопоти про охорону свого існування та створення найелементарніших підстав економічного життя¹⁸. Кожна нова колонізація змушена була починати знову господарське впорядкування спустошених грабіжницькими нападами земель, що гальмувало, не давало змоги нагромаджувати капітал і переходити до вищих форм організації життя. Запізнення в суспільно-економічному й політичному розвитку було причиною слабкості держави, котра ставала легкою здобиччю сусідів.

У різних місцях праці, головню в контексті торговельного обміну, М.С. Грушевський займався також третім фактором – капіталом, нагромадженим багатством, без чого неможливий ніякий прогрес чи перехід до нових форм устрою, до вищої стадії цивілізації. На його думку, торговельний обмін у період створювання нової політичної системи, народження давньоруської державності був силою, яка рухала вперед, «що в тих обставинах дрібного натурального господарства одна збирала засоби, капітали в їх тодішніх формах і давала імпульс до творення нових форм суспільного ладу, нових відносин суспільних і політичних¹⁹. Не дивно,

отже, що історик негативно оцінював уведені пізніше обмеження торговельного обміну як такі, що не сприяли акумуляції капіталу. Описуючи економічні причини та наслідки занепаду давньоруської державності, він особливо підкреслив грабіж чужинцями нагромадженого національного багатства: «Вищі, культурніші верстви і нагромажені ними культурні засоби, капітал і нерухомий маєток, природні багатства краю і вищі форми хазяйства – все опинилося кінець кінцем у чужеродних господарів, володарів краю, а по стороні українській зісталася гола народна маса – поневолена, позбавлена всяких економічних і культурних засобів, всяких політичних і горожанських прав»²⁰.

У концепції Михайла Сергійовича торговельний обмін виконував головну роль чинника, котрий динамізував суспільно-економічний розвиток, що ясно видно з наведених вище доказів, зокрема тоді, коли історик звертає увагу на значення господарського фактора (торгівлі) у становленні державної системи. Завершенням та підсумком цих роздумів став такий його вислів: «Торгівля була життєвим нервом, першою підйомною економічного життя Подніпров'я в часах формування Руської держави і, дійсно, вправляла його в рух, з другого боку, – оживляла також місцевий промисел, запліднюючи його новими ідеями, новими змаганнями»²¹.

М.С.Грушевський детально описав різні напрямки зовнішньої торгівлі Київської Русі – їх розміри й структуру, підкреслюючи значення Києва як економічного центру. У ньому схрещувалися торговельні шляхи, тут були складені різноманітні відповідні договори, в котрих важливу роль виконувала добре розвинута система кредитування. Занепад торгівлі на українських землях був тісно пов'язаний із занепадом давньоруської державності та її центру в Києві, що був позбавлений міського патриціату – багатих купців і ремісників. Насправді, через нього ще довгий час (у XIV–XVI ст.) проходили каравани чужих купців, але місто було для них лише станцією постою, а не міцним центром торгівлі. Лише в якійсь обмеженій мірі роль торговельних центрів на українських землях перейняли від Києва: Львів, як точка виходу на Краків та Вроцлав, і Луцьк (перед ним Володимир), котрий відкривав шлях на Люблін та далі на Познань. Додатковим чинником, що підривав цей життєдайний дух ініціативи, підприємництва й конкуренції, стала поступово впроваджувана система обмежень. Унаслідок цього були порушені підвалини, на яких спиралося життя торговельних міст, перш за все транзитна торгівля, стиснута до мінімальних розмірів.

Михайло Сергійович не оминув і питання дестабілізації грошової системи у XVI та XVII ст. і великих коливань цін, котрі збільшували ризик торговельного обміну й через це впливали на його ослаблення. До цього спричинилися перш за все збільшений вплив золота до Європи після відкриття та поступового опанування американського континенту, а також зростання попиту на продовольчі й інші продукти, викликане численним збільшенням населення і розвитком промисловості та урбанізації на Заході. Вчений звернув також увагу на проблему загального псування крайової монети через зменшення у ній вмісту золота або срібла. Гірша монета витискала з ринку кращу, котру продавали за кордон як товар. М.С.Грушевський навів таблицю зростання цін на різні продукти, звертаючи одночасно увагу на факт, що навіть автори економічних напрацювань не схотіли бачити збільшення цін на сільськогосподарські продукти. Натомість вони дуже вболівали з приводу підвищення в такій самій пропорції цін на ремісничі вироби, вимагаючи інтервенції територіальних влад (воєвод). Однак без гальмування зростання їх адміністративними засобами не можна було виправити становища без підтримки розвитку торгівлі й промисловості²².

Немало уваги присвятив Михайло Сергійович питанням щодо організаційних форм торгівлі – торгів та ярмарків, котрі з'явилися разом із містами. Вчений цінував їх велике значення в розвитку торговельного обміну, як й у піднесенні рівня

національного господарства. Одночасно він критично оцінював той факт, що в добі привілеїв і заборон міське життя на Україні підлягало дуже сильній урядовій регламентації²³. Учений пов'язував це з введенням у містах магдебурзького права, котре осуджував, вважаючи, що воно розривало органічний зв'язок міста з навколишньою територією.

Розглядаючи сферу виробництва, М.С.Грушевський найбільше уваги присвятив сільському господарству, менше – ремеслу та промисловості. Це зрозуміло, якщо взяти до уваги факт, що у той час, в епоху осілого життя сільське господарство було основою економіки, а всі інші галузі виробництва – лише його доповненням. Поряд із щораз ширшим використанням землі надалі важливе значення мали також тваринництво, а також бджільництво, мисливство й рибальство. На основі доступних йому джерел учений детально висвітлив техніку і технологію сільськогосподарського виробництва та його структуру. Особливо багато уваги він присвятив суспільно-економічному життю, зокрема процесові переходу від родової до територіальної його організації, а також – від села до міста, як центру останньої.

Цікавими є його спостереження щодо розкладу родової общини і переходу від спільного до індивідуального володіння землею, до чого привела необхідність, що виникла з економічних причин. На думку автора «Історії України-Руси», почуття родинного споріднення обмежувалося дедалі до морального значення: «Над ним беруть гору мотиви територіальної близькості, сусідства, солідарності територіальної й економічної (...) Спільне господарство вести показується практичним і можливим тільки до певної границі. Розширяти його в рамках ширшої родини до безконечності стає неможливим, і коли таке ведення натрапляє на труднощі, ділиться ся ширша родина на кілька поменших, що осідають окремо одна від другої на старих ґрунтах і починають господарити осібно, а при нормальних обставинах розростаються і діляться потім далі»²⁴.

Архівні джерела пізніших часів дали змогу Михайлу Сергійовичу більш детально дослідити і висвітлити розвиток сільського господарства та пов'язаного з ним закріпачення селян. Уже в XIII ст. почала розвиватися форма великої земельної власності, й цей процес значно прискорив загальне зубожіння населення, спричинене ще і воєнними катастрофами. Внаслідок цього щораз більше дрібних селянських господарств потрапляло у руки бояр, а їх власники перетворювалися в категорію підневільних кріпаків. У литовсько-польському періоді великі володіння землею, пов'язані з військовою службою, були регламентовані. Унаслідок поступової модифікації володіння виникла феодална система у сільському господарстві. Однак ще у XIV та XV ст. через відносно малий попит на продукцію останнього воно мало здебільшого натуральний характер, а панщинні повинності ще не були великі. М.С.Грушевський на багатьох прикладах показав, що значна частина селян (подекуди цілі села) не сплачувала данину, не відробляла панщини, а лише виконувала послуги для хазяйського двору. Ситуація змінилася у XVI та першій половині XVII ст., коли в Європі сильно зросло замовлення на хліб, що спричинилося до збільшення його експорту через Гданськ.

Михайло Сергійович вважав це фактором великої ваги, що вирішальною мірою вплинуло не лише на економіку, а й на розвиток інших ділянок суспільного життя. Експорт хліба спричинився перш за все до збільшення попиту на працю, а отже, і на зростання панщини. Змінюючи суспільно-економічні обставини, він став «незвичайно важним чинником чи стимулом в історичному процесі наших земель»²⁵. На західноукраїнських теренах, розташованих ближче до Вісли, мав місце особливо інтенсивний розвиток фільваркової продукції при одночасній пролетаризації села внаслідок відбирання земель від селян та збільшення панщинних повинностей. Це викликало їх опір і втечі далі на схід – на Поділля й Подніпров'я, а на їх місце приходили нові поселенці-втікачі. Слідом за цим зміцнювалася система фільварково-панщинного господарства. Лише в тій частині Диких полів, де

умови для закладання фільварків були вельми важкі, розвивалися організовані уходниками промисли – ловецтво, рибальство та бджільництво. Феодальна верхівка знаходила способи, щоб і з цього виду господарської діяльності черпати для себе користь у вигляді данини продуктами від уходників, що поверталися на зиму до своїх міст й осель. Із часом на Диких полях почали створюватися зародки військової політичної організації.

Досліджуючи організацію промислів і ремесел, М.С.Грушевський підкреслював порівняно високий рівень їх спеціалізації та існування певних форм зв'язків між ремісниками й майстрами вже в XII–XIII ст., котрі нагадували пізніші корпорації або товариства. Цеховий устрій, перенесений на українські землі разом із магдебурзьким правом, у принципі вчений оцінював позитивно (забезпечення інтересів ремісників та охорона клієнтів перед зловживаннями) і критично ставився до викривлення його на місцевому ґрунті²⁶. В результаті цехи були використані в інтересах вузького кола виробників, а при браку конкуренції це вело до зменшення їх продукції та гальмування розвитку ремесла. Вчений порушив також важливе питання антагонізму між шляхтою і містом, проявом якого була боротьба її проти цехів.

Не оминав М.С.Грушевський також інших конфліктів – національних та релігійних в економічних відносинах. Подібно, як у випадку земельної власності, в ремеслах і торгівлі також панувала дискримінація руського й православного елемента, оскільки схизматиків або зовсім виключали від участі у купецьких та ремісничих цехах, або допускали їх з усякими утрудненнями. «Український елемент засуджений на те, щоб животіти по містах в ролі позбавлених всяких прав передміщан, в ролі дрібних перекупців і “партачів”, погорджуваних і недопущуваних до ніяких корисніших і поважніших підприємств»²⁷.

Слід розглянути ще декілька питань у працях Михайла Сергійовича, що лежать на межі економіки та інших суспільних наук (соціології, політики). Найважливіші – це питання соціальної структури з точки зору участі поодиноких верств у господарській діяльності (продукції й дистрибуції) та економічної політики держави (протекціонізму).

Господарська активність різних суспільних груп була різною. Шляхта, що походила з вільного рицарського стану, втягувалася в економічну діяльність через монополію на земельну власність – основний елемент і важливий компонент багатства у ті часи. Спочатку зацікавлення господарством з боку шляхтичів обмежувалося лише стягуванням чиншу за оренду землі. Пізніше в міру появи щораз більш осілого життя, а також збільшення попиту на хліб економічна активність зростала. М.С.Грушевський загалом негативно це оцінював і навіть у пізнішому періоді відмовляв шляхті у будь-якому дусі підприємництва. «Верства, – писав він, – що бачила у собі передовсім вояків, найвище цінила прикмети рицарські й культивувала серед себе певний погідливий погляд на економічні і фінансові здібності, на купчення й торг, не знаходила у собі ні відповідної енергії, ні знання, ні в кінці засобів не тільки для шукання нових доріг, а навіть і для додержування кроку економічному й промислового розвою найближчих, сусідніх західноєвропейських країв»²⁸.

Пожвавлення господарської активності шляхти, спрямованої на зростання продукції фільварків, зводилося головню до збільшення земельних площ та дармової панщинної праці. Крім цього, вона дбала про забезпечення й поширення ринку збуту продукції своїх броварень і горілчаних заводів. На економічну активність цієї верстви негативно вплинуло надання привілеїв у зовнішній торгівлі (звільнення з експортного мита товарів, котрі вироблялися у влас-

них фільварках) при одночасних обмеженнях купців, зокрема немісцевих. Під впливом шляхти введено було також господарську політику, що привела до занепаду міст.

Трактуючи торгівлю як важливу силу, котра штовхала економічний розвиток, а місто як центр її, Михайло Сергійович цінував також міщанство та його роль у цьому процесі. В купецькій верстві вчений вбачав важливий елемент із початку формування давньоруської державності, а під час її дальшого розвитку й зміцнення – чинник, що сприяв цьому процесові. Занепад державного життя спричинився до появи багатого міського патриціату, купців та власників капіталів, а з ними і ремісників. У критичному становищі опинилося не тільки господарство, а й культура. Замість місцевих, осілих в українських містах купців прибули немісцеві, котрі заснували там, у тому числі й у Києві, свої колонії, відкривали торги та ярмарки, але торгівля не досягла вже давнього значення.

На думку М.С.Грушевського, некорисним для міщанства був і наступний період, коли воно опинилося «під подвійним гнетом шляхетського законодавства й шляхетської адміністрації» та встановленою в той час «дріб'язговою регламентацією торгівлі й промислу, що забила свободну конкуренцію, обезвладнювала здібності й енергію», довела їх до «хворобливого розвитку»²⁹. Певною охороною для міщан перед тиском шляхти були ремісничі цехи та купецькі гільдії. Взаємні обвинувачення перед судом приносили більше користі шляхті, ніж міщанству, і хоч це не похитнуло цехової системи, але частка суспільного продукту, що припадала останньому, поступово зменшувалася.

Селянство – основна частина населення, історію якого писав Михайло Сергійович та до котрого ставився з великою симпатією, – була головною верствою, що створювала суспільний продукт, і водночас – найбільш збіднілою й гнобленою. В V томі «Історії України-Руси» маємо точний опис еволюції переходу вільного сільського населення до категорії закріпачених селян у XV і XVI ст., висвітлено процес обмеження їх прав та зростання панщинних повинностей. Історик приписує селянству головну роль в упорядкуванні господарства (у багатьох випадках під загрозою власного життя) на щораз більших ареалах Диких полів, що давало значний приріст суспільного продукту.

На окрему увагу заслуговує участь козацтва в економічній діяльності. Спочатку воно не становило відрубної верстви, оскільки розпливалося серед ухадників або переходило в інші верстви населення, найчастіше – у міщанство. В той період козаки виконували різні послуги для старостів або шляхетських дворів. Пізніше під впливом зростаючої сили Запоріжжя статус козацтва, як суспільної верстви, узаконився королівськими декретами. За службу королеві воно користувалося деякими суспільно-економічними правами – такими, як звільнення від податків і повинностей, а також від всяких обмежень. Поряд із військовим елементом М.С.Грушевський вирізняв у козащині ще другий – господарський. Він писав, що до козацтва вливалися не тільки ті, котрим імпонувало вільне життя та воєнні пригоди, а й елемент зовсім відмінний – господарський, рільничий, повністю позитивний, який приєднувався до нього з чисто економічних мотивів. Розбіжність мотивації не означала, однак, розходження інтересів, оскільки часто в політичних конфліктах з урядом або економічних зі шляхтою обидві групи взаємно себе підтримували³⁰. Прискорюючи колонізацію степової частини України, козацтво ставило одночасно перешкоди у поширенні феодальних форм господарювання – панщинних фільварків.

Споконвічна проблема в теорії, а тим більше у господарській політиці – знайти золоту середину між повною економічною свободою та державним протекціонізмом – знайшла свій відбиток і на сторінках «Історії України-Руси». Її автор зазначав, що вже на світанку формування давньоруської державності, про що було сказано вище, мало місце тісне переплетення інтересів купецької верстви й влади

і що політика останньої була спрямована на підтримку торгівлі. Київська держава охороняла своїх купців та їх інтереси, організуючи походи на Візантію й укладаючи договори, у котрих справи торгівлі займали важливе місце. Цілям гармонійного розвитку господарського життя служила також внутрішня правова регуляція, започаткована «Руською правдою».

Детально питаннями економічної політики Михайло Сергійович зайнявся в дальших томах свого твору. Як уже зазначалося, вчений критично ставився до середньовічної регуляції господарського життя. Він неодноразово висловлював свій погляд на цю тему: «Середньовічна система регламентації, фіскалізму і привілеїв: система примусових доріг, примусових станцій, складів, що заковували торгівлю в мертву вікову систему комунікації, (...) зводили рух до мінімуму, захищаючи животворящого духа промислу і торгівлі – свобідну конкуренцію»³¹. Вчений подає при цьому детальний опис цілого ряду оплат та податків і правових обмежень тощо, котрі гальмували вільний розвиток торгівлі. До цього ще у багатьох випадках траплялися зловживання осіб, які стягали оплату або користувалися привілеями.

За цю несприятливу для розвитку торгівлі й промислів політику М.С. Грушевський обвинувачував всемогутню шляхту, що тримала у своїх руках ключі життя та смерті всіх верств Речі Посполитої в сеймовому законодавстві. Навіть випробувані у Німеччині форми міського устрою (магдебурзьке право) було введено незручно, не беручи до уваги місцевих обставин і не порушуючи інтересів шляхетського стану: «Открийовані в готових, канонічних формах, вони не розвивалися, а вироджувалися й хиріли під гнетом неприхильної політики й трудних економічних обставин»³².

Подібно під час розгляду наведеного вище зростання цін Михайло Сергійович зауважував, що застосовувані засоби гальмування їх збільшення (такси воевод, закриття кордонів для чужих купців) при одночасній повній свободі торгівлі для шляхти та міста Гданська виявилися безплідними, оскільки обмежували наплив золота до країни і внаслідок цього збіднювали її (відомий погляд меркантилістів). На його думку, для покращання торговельного балансу мало самих заборон. Слід було оживити торгівлю й промисловість, створити сприятливі умови для розвитку виробництва місцевої продукції, як це здійснювалося протекціоністською політикою в державах Західної Європи.

Критично оцінював Михайло Сергійович і економічну політику гетьманського уряду Богдана Хмельницького (1648–1657) щодо селянської верстви, а ще більше міщанства. Проголошені декларації та видавані правові акти не давали ніяких гарантій на визволення з-під панської зверхності й звільнення від панщинних тягарів. Міста та міщанство не отримали ніяких прав ані полегшень, попри ту важливу роль, котру вони відіграли у національному відродженні XVI–XVII ст. Оцінка вченого-історика була однозначна: «Се був один з найбільш небезпечних пунктів в будові гетьманської України (...) В старій Польщі місто не було ув'язане з шляхетською земською організацією, експлуатувалось шляхтою як внутрішня колонія, залежна тільки від монарха і тільки з ним зв'язана. В козацькій Україні вийшло ще гірше, бо через голову українського уряду міста зв'язалися з царським урядом і віддалились під його протекторат против яких небудь претензій Козаччини і гетьманської влади»³³.

М.С.Грушевський був не тільки істориком, а й політиком. Тому варто на закінчення додати декілька зауважень про його економічні погляди у політиці. Представлені вони найповніше в збірнику його статей, опублікованих у різних видавництвах у 1917–1922 рр. Багато з його суджень не втратили актуальності

також сьогодні, в пору відновлення втраченої у 1920 р. української державності, хоча минуло від того часу майже вісім десятиліть. За цей період з'явилося багато нових господарських проблем, високо піднялася й економічна наука.

Основна концепція Михайла Сергійовича після проголошення незалежності 22 січня 1918 р. – це розрив із московською орієнтацією й заміна її, з одного боку, західною, а з другого, – чорноморською у політиці та в економіці. «Історичні умови життя, – писав учений, – орієнтували Україну на Захід, географічні – орієнтували і орієнтують на полудня, на Чорне море»³⁴. Свою думку він обґрунтовував зауваженням, що український народ належить до європейської культури не лише завдяки історичним зв'язкам, а й за своїм національним характером. Політична орієнтація у будь-якому одному напрямку означала б замкнути себе виключно в обмеженому колі інтересів, відносин та взаємних зв'язків. Слід черпати повною пригорщею з усіх сторін те, що може бути корисне для нації, не відмовляючись і від східних традицій. Чорноморська політика, на його думку, повинна прямувати до економічної співпраці й інтеграції держав, що розташовані біля моря, та бути початком руху до остаточної мети, котрою в майбутньому повинна стати світова федерація країн.

Найбільш нагальним завданням у процесі побудови української державності вчений вважав розв'язання питання щодо браку фахових кадрів – технічних і економічних працівників; цінував людей, добре підготовлених до практичної діяльності – адміністраторів, фінансистів й ін. Разом із цим нагальною потребою, на його думку, була розбудова технічної інфраструктури та модернізація різних галузей економіки з одночасною спеціалізацією і концентрацією виробництва. В обох випадках він покладав великі надії на співпрацю із Західною Європою й Північною Америкою. «Ся країна, – зазначав М.С.Грушевський про США, – для нашої будучини, безсумнівно, матиме величезне значення і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей, будучих покоління наших техніків, економістів і суспільних робітників»³⁵.

У сільському господарстві найважливішим завданням він уважав прийняття закону про землю, котрий, за його словами, в національній бібліотеці займе місце поруч із «Кобзарем» Т.Шевченка. Вбачаючи у чужомовному елементі міст вогнище антиукраїнських настроїв, за головну силу й основу суспільної структури вчений вважав селянську верству, помилково передбачаючи зростання її чисельності³⁶.

Прийнята Михайлом Сергійовичем концепція суспільно-економічного ладу спиралася на загальні принципи буржуазної республіки з уведенням і поглибленням справжнього послідовно розвинутого демократизму, з можливим наближенням до соціалістичного ладу. Одночасно вчений виступав за охорону прав та інтересів слабших членів суспільства, регуляцію економіки й політики в їх інтересах. Новий господарський лад, на його думку, повинен розвиватися у напрямку створення умов, що стимулювали б зростання ефективності виробництва та одночасно рівномірного розподілу суспільного продукту³⁷.

На жаль, ті цілі не були повністю вмотивовані, оскільки неможливо помирити принцип рівномірного розподілу з економічною ефективністю. Сьогоднішній досвід високорозвинутих країн переконує, що втручання держави у розподіл суспільного продукту має бути дуже обережним, щоб не гальмувати економічної активності. Інтервенція її спрямована в основному на забезпечення суспільства від надмірного безробіття і протидіяння переходові межі бідності найбільш убогих верств населення. М.С.Грушевський, згідно з духом того часу, приділяв державі набагато більшу роль у соціальній сфері, надмірно ідеалізуючи її.

¹ М.Грушевський. Автобіографія // Наука і культура. Україна. Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 204.

² Там само. – С.203.

³ *Пріцак О.* Історіографія Михайла Грушевського // *М.Грушевський.* – Історія України-Руси. – Т.І. – К., 1991. – С. XLIV.

⁴ Див. *Рибалко О.* З науково-організаційної діяльності Михайла Грушевського // *Старожитності.* – К., 1991. – № 7. – С. 8.

⁵ Там само. – С. 8.

⁶ Цит. за: *Пріцак О.* Назв. праця. – С. LXIX.

⁷ *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // *Літературна Україна.* – № 22. – 30. V. – 1991. – С. 7.

⁸ Там само.

⁹ Прикладом може бути праця: *Beard Ch., Beard M.* The Rise of American Civilisation.

¹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. I. – Л., 1898. – С. 17.

¹¹ Там само. – С. 422–423.

¹² *Грушевський М.* Автобіографія. – С. 205.

¹³ Там само. – С. 208.

¹⁴ «В мои виды не входило составление полной истории Барского староства; само оно интересовало меня постольку лишь, поскольку представляемые им факты дополняли, уясняли, иллюстрировали более общие явления южнорусской истории в польский период. Такими я считаю данные по истории колонизации в XV–XVI туземного землевладения и туземной шляхты, организации служилого землевладения, сословных отношений, старостинского и сельского управления» (див.: *Грушевский М.* Барское староство. Исторические очерки. – К., 1894. – С. III).

¹⁵ *George H.* Nauka Ekonomii Politycznej. – Poznań, 1904. – S. 291–293.

¹⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. I. – С. 8.

¹⁷ Там само. – С. 14–15.

¹⁸ Там само. – С. 15.

¹⁹ Там само. – С. 397.

²⁰ Там само. – С. 15.

²¹ Там само. – Т. VI. – Ч. 1. – Л., 1907. – С. 3.

²² Там само. – С. 86–90.

²³ Там само. – С. 90–96.

²⁴ Там само. – Т. I. – С. 358–359.

²⁵ Там само. – Т. VI. – Ч. 1. – С. 192.

²⁶ Там само. – Т. IV. – К.; Л., 1907. – С. 17.

²⁷ Там само. – Т. VI. – Ч. 1. – С. 139.

²⁸ Там само. – С. 231.

²⁹ Там само. – Т. V. – Л., 1905. – С. 237.

³⁰ Там само. – Т. VII. – К.; Л., 1909. – С. 270–271.

³¹ Там само. – Т. VI. – Ч. 1. – С. 73.

³² Там само. – С. 138–139.

³³ Там само. – Т. IX. – Ч. 2. – К., 1931. – С. 1503.

³⁴ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 144.

³⁵ Там само. – С. 150.

³⁶ Там само. – С. 164.

³⁷ Там само. – С. 170.

The article examines the views the outstanding Ukrainian historian on social-economic problems of the national post. In the centre of attention is the explanation of historical and economic questions in voluminous «History of Ukraine-Rus'».